

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОСТІ	9
1.1. Теоретичні підходи до розуміння вимушеної міграції	9
1.2. Особливості нормативно-правового статусу вимушених мігрантів	25
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЄВОЇ КАТЕГОРІЇ «ДИМ»	41
2.1. Підходи до розуміння «дому» в сучасному науковому дискурсі	41
2.2. Сутність та основні характеристики «почуття дому»	54
РОЗДІЛ 3. ВТРАТА ДОМУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ У ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ	68
3.1. Вплив вимушеної міграції на психічне здоров'я.....	68
3.2. Втрата дому як різновид невизначеної втрати.....	84
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ВТРАЧЕНОГО ДОМУ ВИМУШЕНИМИ МІГРАНТАМИ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТА МІЖНАРОДНИХ КЕЙСІВ)	104
4.1. Методологічні засади дослідження	104

4.2. Основні прояви ностальгічних патернів у сприйнятті втраченого дому	108
4.3. Характерні риси символічного уособлення втраченого дому у «речах, що пов'язують»	123
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВТРАТИ ДОМУ СЕРЕД ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ З МАРІУПОЛЯ	138
5.1. Рівень розповсюдження психічних розладів серед досліджуваної категорії населення	138
5.2. Особливості процесу проживання втрати дому вимушеними мігрантами	149
5.3. Рекомендації щодо відновлення психічного здоров'я та подолання наслідків втрати дому у вимушених мігрантів (аналіз міжнародного досвіду).....	166
ПІСЛЯМОВА	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	214

ПЕРЕДМОВА

СПРАВА В ТОМУ, ЩО У МЕНЕ НЕМАЄ ДОМУ... (український музичний гурт «Один в каное»)

Повномасштабне російське вторгнення стало безпрецедентним викликом для нашої держави, спричинивши вимушену міграцію багатьох мільйонів українців. У кожного з них був свій власний досвід, своя власна трагедія, але всі вони були об'єднані бажанням врятуватися від війни, знайти безпечне місце для себе та своїх близьких.

Життя всіх без виключення маріупольців лютий 2022 року розділив на «до» та «після». За лічені дні півмільйонне європейське місто перетворилося на відрізаний від всього іншого світу філіал пекла на землі. У людей на очах зникали всі ознаки цивілізації: електрика, мобільний зв'язок, вода, газ, їжа. Перестали функціонувати комунальні служби, зачинялися магазини та аптеки, рятувальники не прибували на пожежі, швидкі більше не забирали хворих та поранених, тіла ти, хто загинув, лежали просто на вулицях, люди ховали своїх близьких у дворах під обстрілами, іноді при цьому поповнюючи перелік тих, хто вже навіки залишиться в мертвому місті.

Цивілізовані та освічені люди троцили магазини та склади в пошуках їжі, води, ліків. Ті, що ще вчора вечеряли в одному з чисельних маріупольських кафе, сьогодні зливали воду з системи опалення або топили сніг, щоб приготувати поїсти родині. А вогнище під під'їздом (щоб мати більше шансів швидко сховатися в випадку обстрілу) з дошок,

відірваних від парканів, заміняло плити, духовки, мультиварки.

Небо гуло постійно, і цей гул в ночі лякав сильніше ніж темрява. В пам'яті чітко викарбувалося, як це...

Як це, коли в молитвах до Бога прохання зберегти життя поступово замінюється проханням послати швидку смерть... Як це, коли у квартирі близько нуля, а ти на добу намагаєшся розтягнути термос з чаєм, зроблений вранці, який вже не лише не гарячий, але й навіть не теплий... Як це, коли виміряєш відстань та потужність прильоту по тому, чи вилетіла хвіртка, чи ні, і коли від вібрацій поступово відвалюється плінтус в кімнаті... Як це, коли стовпи вогню вже здіймаються за сусіднім будинком, а ти спостерігаєш за цим через розбите вікно... Як це, коли дивуєшся можливості розплатитися в магазині карткою, а пройшло лише три тижні... Як це, ридати побачивши хліб, теплу воду чи світлофор, що працює... Як це, намагатися змити безрезультатно ту грязь та дим, яка в'їлися в тіло... Як це, продовжувати спати в одязі, бо лячно, що буде приліт і ти не встигнеш одягнутися... Як це, вперше дивитися в чисте небо без літаків, диму, гулу і відчувати, що в тебе паморочиться голова... І ще багато-багато інших «як це», які ще в січні 2022 року здавалися неможливими.

Життєвий світ сотень тисяч людей було зруйновано. Мертве місто продовжувало зазнавати ударів з усіх видів зброї у той час, коли ті, хто вижив в цьому пеклі, намагалися вибратися, інколи проходячи десятки кілометрів пішки під обстрілами з дитиною чи тваринкою на руках. Звичний нам Маріуполь зник, ми були ніби герої «Знесених вітром» – нашого світу більше не існувало, а ми намагалися вибратися з-під його уламків. Сотні тисяч людей, які пережили вбивство власного міста, опинилися в самих різних куточках нашої планети: хтось в Україні, хтось далеко за її межами. І,

намагаючись пристосуватися на новому місці, ми всі переживали свою втрату.

Перебуваючи у Львові, у місці першої нашої тривалої зупинки, я маніакально намагалася відшукати речі, схожі на ті, що втратила (таку саму брошку, аналогічне пальто); постійно тримала при собі дрібниці, вивезені з Маріуполя (ключі від залишеної квартири, уламки «Граду», що прилетіли до нас у квартиру тощо); наполегливо шукала сакури (бо кожної весни ми обов'язково ходили дивитися на них у Приморський парк). І постійно порівнювала Львів, а потім і Київ, з Маріуполем... І якось у цьому порівнянні Маріуполь завжди виходив кращим, зручнішим, комфортнішим. Згодом, вже у Києві, моя сестра зауважила, що я відвідую лише ті заходи, які пов'язані з Маріуполем, хоча я сама цього не помічала. Під час комунікації з іншими маріупольцями, які залишалися основним колом мого спілкування, я зрозуміла, що схожі «особливості» притаманні далеко не мені одній. Саме тоді вперше з'явилася ідея дослідити той досвід, який всі ми пережили: досвід втрати дому в найширшому розумінні цього слова.

Вивчаючи досвід інших вимушених мігрантів, зокрема з країн колишньої Югославії та Сирії, та порівнюючи його з нашим, я дійшла висновку, що проживання втрати дому у всіх випадках має схожі прояви. Ці прояви були мною об'єднані в «синдром втрати дому», який досліджується в даній роботі.

Представлене дослідження мало на меті відповісти на ряд запитань, які певною мірою хвилюють всіх нас, а саме:

Чому в одних і тих самих умовах одні люди їдуть, а інші – залишаються? Чому хтось повертається, не дивлячись ні на що, а хтось ні? Наскільки усвідомленим є вибір місця призначення в умовах вимушеної міграції та що на цей вибір впливає? Чи відрізняється та чим саме відрізняється вимушена міграція в Україні в період після початку військових дій на сході у 2014 році та в умовах повномасштабного

вторгнення у 2022 році? Від чого залежить, повернуться українські вимушені мігранти на Батьківщину чи ні? Що означає «дім» для кожного з нас та на чому ґрунтується «почуття дому»? Чи завжди в рідних стінах людина відчуває себе вдома? Як можна віднайти почуття дому на чужині і чи це необхідно? Чи впливає вимушена міграція на психічне здоров'я та як саме? Як різні люди переживають втрату дому та від чого залежить процес горювання? Скільки треба часу, щоб оговтатися від втрати та почати жити далі? Які основні симптоми має «синдром втрати дому»? В чому специфіка прояву цього синдрому у вимушених мігрантів з Маріуполя у порівнянні з вимушеними мігрантами з інших країн? Як найбільш ефективно відновити психічне здоров'я та прожити втрату дому?

Дане дослідження спирається на результати опитування, проведеного серед студентів, викладачів та співробітників Маріупольського державного університету у березні 2024 року, та порівняльного аналізу цих результатів з результатами, отриманими іншими науковцями під час проведення досліджень серед вимушених мігрантів з Сирії та країн колишньої Югославії.

Представлена монографія буде цікава студентам та викладачам, що займаються науковими пошуками у сфері соціології та психології, й всім, хто цікавиться темою вимушеної міграції або пережив подібний досвід і намагається його осмислити. Отримані висновки та рекомендації можна застосовувати у роботі громадських організацій, органів державного управління та місцевого самоврядування, психологічних служб та інших структур, які працюють з вимушеними мігрантами.

РОЗДІЛ 1.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОСТІ

1.1. Теоретичні підходи до розуміння вимушеної міграції

Міграція населення завжди виступала невіддільною складовою процесу розвитку людства від первісного суспільства і до сьогодні. Тому логічним вбачається той факт, що наука намагалася знайти пояснення цьому феномену та визначити його особливості та тенденції. Міграційні теорії сформувалися на стику різних наукових дисциплін, таких як соціологія, економіка, географія, демографія, політична наука тощо. Концептуалізацію поняття «міграція» пов'язують з працями англійського дослідника другої половини ХІХ століття Ернста Равенштейна, який вперше ввів цю категорію до наукового обігу та визначив основні закони міграції (робота «Закони міграції» 1885 року) [145]. Ці закономірності не втратили своєї актуальності і сьогодні, крім того, в переважній більшості вони працюють і у випадках з вимушеної міграцією:

1. Великий відсоток мігрантів пересувається на невеликій відстані (це можна прослідкувати на прикладі внутрішньо переміщених осіб у 2014 році: переважна більшість з них залишилась в межах підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей або перемістилася в сусідні області).

2. Міграція характеризується процесом поглинання – коли люди переселяються в більш зручні, безпечні, економічно розвинені регіони, на їх місце приходять люди з регіонів, які мають нижчий рівень зручності, безпеки, економічного розвитку (після руйнування та окупації Маріуполя, коли значна частка його мешканців виїхала, на їх

місце активно почали прибувати представники з не дуже розвинутих регіонів росії).

3.Для міграції характерним є і протилежний поглинанню процес – розсіювання (українські вимушені мігранти розселилися по всім європейським, і не лише європейським, країнам).

4.Будь-який міграційний потік породжує компенсаційний зустрічний потік (одночасно з тими, хто намагався виїхати з тимчасово окупованих територій, були ті, хто намагався в'їхати туди або повернутися).

5.Якщо мігранти переселяються на дальні території, то вони тяготіють переважним чином до розвинутих центрів – економічних, торгових тощо (переважна більшість вимушених мігрантів з Маріуполя намагалася осісти в містах, бо там простіше знайти допомогу та роботу, краще розвинута інфраструктура, зокрема система державних послуг, медична система; однак сучасний розвиток технологій та поширення дистанційного формату роботи й навчання зменшує роль територіального фактора – якщо є стабільне підключення до мережі інтернет, можна навчатися і працювати з будь-якої точки земної кулі).

6.Корінні жителі міст менш схильні до міграції, ніж сільські жителі (ця закономірність головним чином стосується економічних мігрантів, для вимушених мігрантів не діє).

7.Жінки більш схильні до міграції ніж чоловіки (переважну більшість українських міжнародних вимушених мігрантів дійсно становлять жінки, це обумовлено як психологічними факторами – бажанням захистити та забезпечити безпечні умови своїм дітям, так і правовими факторами – в Україні діє заборона на виїзд за кордон для чоловіків мобілізаційного віку) [145].

Також Е. Равенштейн запропонував власну класифікацію мігрантів: локальний мігрант, що мігрує в межах адміністративної одиниці (таких більшість); мігрант, що

переміщується на великі відстані (таких лише четверта частина) [8].

Для вимушених мігрантів подібне співвідношення частково зберігається, але лише в умовах не надто високого рівня насильства. Наприклад, під час військових зіткнень на сході України у березні 2015 році було зафіксовано 1,78 мільйона ВПО та лише 0,76 мільйона біженців [181]. Однак під час повномасштабного російського вторгнення, яке характеризувався надвисоким рівнем насильства, співвідношення змінилося у бік збільшення кількості мігрантів, які перемістилися на великі відстані: у квітні 2022 року зафіксовано 7,7 мільйона ВПО та 5,3 мільйона біженців [135].

Дослідник Еверетт Лі для пояснення процесів міграції сформулював макротеорію, яка отримала назву «теорії відштовхування та тяжіння». Відповідно до неї будь-яка міграція визначається одночасно факторами тяжіння (знаходяться в пункті призначення) та факторами відштовхування (знаходяться в пункті походження). Всі фактори відштовхування можна поділити на м'які (бідність, соціальна ізоляція, безробіття) та жорсткі (гуманітарні кризи, збройні конфлікти, екологічні катастрофи) [116].

Зазвичай мігранти рухаються чітко визначеними маршрутами до чітко визначених місць. При цьому створюється потік інформації, спрямований з місця призначення до місця походження. Тобто, освоєння певного міграційного шляху призводить до того, що на цьому шляху активізується рух мігрантів з того місця, з якого походять перші мігранти [116]. Подібне явище можна було спостерігати на прикладі вимушених мігрантів з України загалом та з Маріуполя зокрема: спочатку міграційний маршрут лежав до сусідніх з Україною країн та Німеччини, згодом, коли перші вимушені мігранти опинилися в скандинавських країнах,

потік вимушених мігрантів спрямувався туди (досвід міграції передавався через комунікації в рамках громади).

Також Е. Лі аналізував таке явище як зворотній потік. В результаті переоцінки позитивних та негативних факторів, пов'язаних з міграцією, завжди існує частина мігрантів, яка повертається у пункт походження. Ймовірність повернення залежить від кількості перешкод, які були змушені здолати мігранти, щоб досягти пункту призначення. Чим їх більше, тим менше шансів, що мігранти повернуться в пункт походження [116].

У випадку з вимушеними мігрантами з Маріуполя подібна тенденція також прослідковувалася. Ті, хто виїхав більш менш без ускладнень та осів в Україні чи сусідніх з нею країнах, частіше вдавалися до практики «гостьових візитів в Маріуполь»; ті ж, хто мав ускладнення при виїзді (тривала фільтрація, перебування в ув'язненні, потрапляння в полон тощо) та/ або перемістився на великі відстані (США, Канада тощо) подібних візитів на тимчасово окуповані території не практикували.

Е. Лі зазначав, що мігранти – це не випадкова вибірка населення. Схильність до міграції ґрунтується на особистісних характеристиках людей: різні люди по-різному реагують на позитивні та негативні фактори як у місці походження, так і у місці призначення, мають різні здібності долати перешкоди [116]. Тому в будь-яких умовах, навіть найгірших та найнебезпечніших, частина людей мігрує, а частина залишається. Навіть в умовах тотального руйнування та окупації Маріуполя не всі наважилися виїхати.

Міграція являється результатом реагування на зовнішні фактори: це можуть бути позитивні фактори в пункті призначення (там краще, тому мігруємо) – тоді ми маємо справу з позитивним відбором; або негативні фактори в місці походження (тут переслідують, тому мігруємо) – тоді це негативний відбір [116].

Дослідниця Соня Гауг центральне місце в міграційній мотивації відводила родині та родинним зв'язкам. Вона сформулювала цілий ряд гіпотез щодо впливу мережі соціальних контактів на прийняття міграційних рішень:

1. Гіпотеза спорідненості. Існування розгалуженої системи соціальних контактів, таких як родина, близькі родичі, друзі, тісні зв'язки з громадою, зменшує схильність людини до міграції.

2. Інформаційна гіпотеза. Чим краще налагоджені канали передачі інформації, тим вищою є схильність до міграції. Якщо людина має соціальні зв'язки за межами своєї громади (друзі, родичі), то міграція здається більш привабливою, бо є достатньо інформації про умови життя в потенційних місцях призначення. І чим більше таких соціальних зав'язків, тим більше інформації, тим сильніше ця інформація впливає на рішення про міграцію. Відстань до пункту призначення навпаки виконує протилежну функцію: чим вона більша, тим менше інформації, тим нижчою є схильність до міграції.

3. Гіпотеза сприяння. Соціальні зв'язки в місці призначення виконують роль центру тяжіння для мігрантів, сприяючи адаптації на новому місці, надаючи матеріальну підтримку, допомагаючи в пошуку роботи та встановленні нових контактів.

4. Гіпотеза конфлікту. Конфлікти всередині спільноти можуть виступати поштовхом до міграції.

5. Гіпотеза, що підбадьорює. Родини можуть заохочувати окремих своїх членів до міграції з метою покращення загального економічного стану родини [98].

Треба відзначити, що теорія С. Гауг мала багато спільного з теорією соціального капіталу, яку запропонував французький соціолог П'єр Бурдьо. Під соціальним капіталом він розумів той ресурс, що доступний через членство в певній соціальній групі. В контексті міграції зв'язок між тими, хто вже